

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО НАУКИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО И ИЗКУСТВОТА
КНИГА ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Том 116

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF EDUCATIONAL STUDIES AND THE ARTS
BOOK OF EDUCATIONAL STUDIES

Volume 116

ACTION RESEARCH IN MULTICULTURAL CONTEXTS

MAYA TCHOLAKOVA

*Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Faculty of Educational Studies and the Arts
Department of Social Pedagogy and Social Work*

Abstract. The study aims to examine the particularities of the action research approach in terms of its application in the context of cultural diversity. The focus on the specific research frameworks analysed in the study is determined by the need to consider and take into account certain ethical dimensions related to the (inter)cultural competence of teams and the dynamics of power in the researcher-participant relationship when planning and implementing research and projects in multicultural settings. Given the inherent interconnection of applied social and educational research with the solution of specific practical problems, consideration of the above aspects would enhance their relevance and usefulness. Parallel to the advantages of action research approach, its controversial aspects have also been discussed in terms of the dominant paradigm in research.

Keywords: qualitative research, action research, cultural competence, anti-oppressive practice, cultural humility

ИЗСЛЕДВАНЕ ЧРЕЗ ДЕЙСТВИЕ В МУЛТИКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

МАЯ ЧОЛАКОВА

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по науки за образованието и изкуствата
Катедра „Социална педагогика и социално дело“*

Резюме. Студията има за цел да разгледа особености на подхода „изследване чрез действие“ от гледна точка на неговото приложение в условията на културно многообразие. Фокусът върху конкретните изследователски рамки, анализирани в студията, е продиктуван от необходимостта при планирането и осъществяването на изследвания и проекти в мултикултурна среда да бъдат обмисляни и вземани предвид определени етични измерения, свързани с (интер)културната компетентност на екипите и динамиката на властта в отношенията изследовател/и – участник/ци. Предвид присъщата обвързаност на приложните социални и педагогически изследвания с решаването на конкретни практически проблеми отчитането на горните аспекти би повишило тяхната адекватност и полезност. Паралелно с предимствата на подхода „изследване чрез действие“ са разгледани и негови дискуссионни страни от гледна точка на доминиращата парадигма в научните изследвания.

Ключови думи: качествени изследвания, изследване чрез действие, културна компетентност, антипотискаща практика, културно смирение

ВЪВЕДЕНИЕ

„Изследване чрез действие“ (action research) безспорно е сред популярните методи в областта на социалните и педагогическите изследвания. Още през 1995 г. Bizhkov споменава „активното“ действено изследване наред с изследването на отделен случай (case study), описателното „полево“ изследване, качествения експеримент, биографичния метод, анализа на съдържанието (content analysis) и др. сред методите на методологията на качествените педагогически и социалнопедагогически изследвания (Bizhkov, 1995). Action research понастоящем се съдържа в сходни (и не напълно идентични смислово) варианти на словосъчетания, между които: изследване с участие в хода на действието (participatory action research/PAR), изследване с участие, базирано в общността (community-based participatory research/CBPR), изследване, базирано в общността (community-based study), съвместно/кооперативно проучване (co-operative enquiry), наука във (или чрез) действие (action science) и учене във (или чрез) действие (action learning) (Koshy et al., 2010). Както много други термини, възникнали в чужда лингвистична среда, action research се среща в източници на български език с различни наименования – като активно „действено“ изследване, изследване чрез действие, изследване в действие,

изследване/проучване в хода на действието и пр., които често се използват взаимозаменяемо. Анализът на достъпни информационни ресурси сочи, че action research се радва на широко приложение – при провеждането на социални проучвания, в образователна среда, в контекста на проектната дейност на гражданския сектор, в различни по вид организации и пр.

Без значение от разнообразието на езиковите му превъплъщения, неговата популярност се дължи най-вече на съчетанието между действие и промяна, взети заедно, като критично важен елемент в подхода (Walter, 2009). По същество „това не е изследване, което трябва да бъде последвано от действие, или изследване върху действие, а изследване като действие“ (Tripp, 2005: 9). Три са основните цели на този вид качествени изследвания, а именно: а) пряка връзка с конкретен социален проблем; б) резултатите от изследването се прилагат за непосредственото изменение на практиката; в) равноправно взаимодействие между изследователя и ангажираните в изследването лица (Bizhkov, 1995: 80). Нещо повече, в действеното изследване, така както то е познато и използвано днес, се преплитат две традиции – тази на Курт Левин, най-често цитиран като автор на подхода (утилитарната/проблемно-решаващата, или „перспективата на Севера“), и тази на Паоло Фрейре (еманципаторската/насочената към изграждане на критично съзнание, или „перспективата на Юга“), а в последните години към тях се добавят и движенията за самоопределение и независимост на коренното население и етническите малцинства в САЩ, Нова Зеландия, Канада и Обединеното кралство (De Kock et al., 2017; Littman et al., 2020). Онова, което определено отличава действеното изследване наред с другите негови особености, е ценностната му база, включваща: овластяване, подкрепящи взаимоотношения, социална промяна, учене като непрекъснат процес, социална справедливост, перманентно реципрочно обучение, уважение към многообразието и др. (Littman et al., 2020). Не е трудно да свържем тези основополагащи ценности с ценностните ориентири на помагачката практика в много обществени сфери – здравеопазване, образование, социална работа и пр.

Нещо повече, рефлексията върху социалните измерения и отговорност на педагогиката насочва към концептуализирането на изследователски подходи във връзка с техния по-широк социален и политически контекст, които имат потенциала да преодолеят поляризацията между обективност и субективност в научните изследвания (Pentini, 2019: 51). Става дума за подходи, които „де-обективизират изследваните лица“, интересуват се от субективните значения, които хората приписват на житейските си обстоятелства, и съответстват на „един исторически основен принцип на социалната работа и педагогическата практика... който е да се обръща внимание на личността на клиента или обучаемия и неговия или нейния капацитет за „субектност“ (пак там: 68). Постмодерният дискурс утвърждава ценността на разнообразието от източ-

ници на знание при провеждането на значими за практиката изследвания в социалната работа и социалната педагогика, където знанието е „ситуирано“, то е контекстуално и „основано на ангажираност и взаимовръзки, а не на безтелесност и трансцендентност“ (пак там: 69–70). Тъкмо социалната работа и педагогика показват, че когато знанието се разглежда в контекста на човешките взаимоотношения, се изисква внимание към процесите на промяна, а това налага трансформативен подход към изследванията, основан в методологията на изследването чрез действие (пак там: 73–74). В това отношение самата традиция на социалната педагогика „насърчава процес на учене с участие, в който се укрепват онези компетенции, които правят живота в социална единица жизнеспособен и продуктивен“ (пак там: 77).

Работата в хода на действието в областта на приложните социални и педагогически изследвания се обуславя и от намерението или амбицията им да допринасят не само за проучването, разбирането и интерпретирането, но и за решаването на социални и педагогически проблеми. Често този подход се използва в проекти, чиято основна мисия е проучване и интервенция в общности, които са социално изключени, с идеята те самите да бъдат въввлечени в рефлексия върху собствените си проблеми, в търсене и прилагане на съвместно генерирани визии и стратегии за постигане на промяна. В мултикултурни условия, при интервенции в традиционно обезвластени общности, в процеса на изследването в хода на действието се реализират поне три основни етапа: (1) колективно изследване на даден проблем, (2) разчитане на местните знания за по-доброто разбиране на този проблем, (3) желание за предприемане на индивидуални и/или колективни действия за справяне с посочения проблем (Littman et al., 2020: 267). Следователно перспективата на „инсайдерите“ е не само ключово важна за процеса и резултатите, но и обуславя самия смисъл на подхода. Съ-конструирането на знание в рамките на тази изследователска стратегия изисква специално внимание към динамиката на властта в отношенията между съ-изследователите, което я прави адекватна на приоритетите на антипотискащата парадигма в социалната работа. Изследванията в този контекст се свързват именно с ориентираната към действие стратегия и подходите на еманципиране при социологическите изследвания (Nunev, 2009: 521). Когато става дума за проучвания в мултикултурна среда обаче, понятия като овластяване и участие вървят редом с (и дори се предпоставят от) интеркултурна компетентност и смирение като специфични аспекти на етиката на изследването в хода на действието. В този смисъл има значение как възприемаме и размисляме върху „себе си – в – общността“ през позицията на „овластеното смирение“ (Harrell & Bond, 2006); как отваряме пространство за диалог, в който съвместно конструираме смисъл, как осъществяваме онази „интерсубективна и реципрочна рефлексия“ като диалогичен процес, в който интерактивно преговаряме, разбираме и размисляме върху собствените си култури по

отношение на решаването на проблема (Yan & Wong, 2005: 187). Референтни точки към последното могат да бъдат открити в „принципите на многообразието“, формулирани така от Harrell & Bond (2006) в областта на общностната психология, в принципите на изследванията в мултикултурната социална работа (Uehara et al., 1996) и концепцията за културното смирение, приложима в много области на общественото и хуманитарното познание (Tcholakova, 2022). Целта на студията е да насочи вниманието именно върху тези аспекти чрез анализ на модели и концепции, които имат отношение към реализация на „активното“ действено изследване в условията на културно многообразие.

ИЗСЛЕДВАНЕ С УЧАСТИЕ В ХОДА НА ДЕЙСТВИЕТО

Изследването с участие в хода на действието (PAR/participatory action research) се определя повече като методология, отколкото като метод, тъй като то има „собствена вградена ценностна система (аксиология) и начин на възприемане на реалността на въпроса или проблема (онтология) и цени знанията и системите от знания на общността, към която е насочен изследователският интерес, над другите, като по този начин проявява специфична епистемология“ (Walter, 2009: 2).

На базата на значителен обем от източници на информация по темата Selender (1997) прави заключение, че са налице четири основни подхода към изследването с участие в хода на действието: а) изследване с участие в развитието на общността; б) изследване в действие в организациите; в) изследване в действие в училищата и г) изследване с участие във фермерството (Selender, 1997: 7). Тези четири подхода имат както сходни характеристики, така и собствени философски и епистемологични основания, цели, роли/ функции на изследователите и пр.

Така например традицията на изследването с участие в развитието на общността се заражда през 60-те години в Латинска Америка и стъпва на философските, теоретичните и практическите виждания на Паоло Фрейре и други интелектуалци. Основни сред тях са концепциите за критичното мислене, критичното осъзнаване и овластяването. Подходът е прилаган като средство за организация на общността и за решаване на проблеми в селски и градски райони на почти всички континенти. Като отличителна негова характеристика се изтъква стремежът към промяна в отношенията на власт в общността и в обществото, като по този начин подходът се определя като конфликтно-базиран (пак там). Обосноваването му се свързва с радикалните и реформистки подходи за подпомагане на международното икономическо развитие, възгледите за образованието на възрастни като овластяваща алтернатива на традиционните подходи към образованието, както и с дебата относно доминиращата парадигма в социалните изследвания (пак там: 13).

Горепосочената традиция на Selender се позиционира концептуално в идеите на Маркс, Енгелс, Грамши и др. От тези позиции изследването в действие се разглежда като процес, в който членовете на онеправдана група или общност откриват проблеми, събират и анализират данни и действат за решаването им и за постигане на социална и политическа трансформация, като комбинира три основни дейности в последователност: изследване, обучение и действие. Характерно е, че проблемът възниква в самата общност и се определя, анализира и решава от общността; целта е радикална трансформация на социалната реалност и подобряване на живота на хората в обезвластени общности, които са и основните бенефициенти на изследването; те участват пълноценно и активно, като се повишава осъзнаването на собствените им силни страни и способността за самостоятелно развитие и др. (пак там). Що се отнася до научната достоверност на този вид изследване, счита се, че участието на общността в процеса на изследване позволява по-точен и автентичен анализ на социалната реалност. Особено значение придобиват легитимността на местното познание и контролът върху процеса на изследване, върху контекста и върху по-широките аспекти на обществото. При това тук знанието не е само когнитивно, то е придобито и чрез взаимодействието между мислене, чувстване и действие, като за да има освобождаваща или овластяваща сила, то трябва да е генерирано чрез праксис – диалектичното взаимодействие между теория и практика, а действията да бъдат осмислени/ рефлексирани (по смисъла на Фрейд). Основни роли на изследователя са тези на ангажиран участник/катализатор на социалната промяна, улеснител/фасилитатор/ и учещ се. Това изследване е ценностно натоварено, то е политически акт с последствия върху разпределението на властта в обществото. Изследователят не е ценностно неутрален, той не е дистанциран наблюдател и регистратор, той е въввлечен/потопен в живата реалност на общността и е готов за „активно и пълноценно участие в общата борба“, т.е. той е активист (пак там: 11–39).

Счита се, че традицията на изследването в действие в организационна среда се свързва с идеите и практиката на Курт Левин като процес на изследване с цел решаване на практически проблеми в социалните системи и генериране на ново знание чрез съвместните усилия на изследователи и клиенти (De Kock et al., 2017; Littman et al., 2020; Selender, 1997). Този тип изследване се използва като средство за повишаване на ефективността и ефикасността на социалните системи и организациите на базата на подход, който е консенсусно ориентиран (Selender, 1997: 8). Съществуват данни за такъв подход към подобряване на расовите взаимоотношения на общностно ниво още в практиката на John Collier, комисар по въпросите на коренното население в администрацията на президента Рузвелт. На базата на опита си Collier установява, че „ефективните действия в областта на расовите отно-

шения включват много сложен процес, изискващ съвместни усилия от изследователи, практики и хора на ниво общност (неспециалисти/жени)“, и този процес е наречен от него action research (пак там: 59).

Официално считаният за „баща“ на подхода изследване в действие Курт Левин го прилага в социалната психология на групите, базиран на схващането му, че участието в процесите на промяна може да свърже социалното изследване със социалното действие и така да повиши полезността на социалната наука (пак там: 59–60). В своята статия „Action research and Minority Problems“ Курт Левин казва следното: „Изследванията, необходими за социалната практика, могат най-добре да се характеризират като изследвания за социално управление или социално инженерство. Това е вид действие-изследване, сравнително изследване на условията и ефектите от различни форми на социално действие и изследване, водещо до социално действие. Изследвания, които не произвеждат нищо друго освен книги, няма да са достатъчни“ (Lewin, 1948: 35). Що се отнася до научните му качества, „това в никакъв случай не означава, че необходимото изследване е в някакво отношение по-малко научно или „по-нисше“ от това, което би било необходимо за чиста наука в областта на социалните събития“ (пак там: 35).

Възникнала в областта на социалната психология на групите, тази традиция се свързва с организационното развитие (Selender, 1997). Изследването в действие в организационен аспект е текущ цикличен процес, който изисква определяне на проблем, събиране на информация, обратна връзка към клиентската група, обсъждане на данните, планиране на действие, предприемане на действие и оценката му. То е насочено към решаване на непосредствени практически проблеми по начин, който изисква колаборация между изследователя, агента на промяната или консултанта, от една страна, и нуждаещите се от промяна, от друга, като изследователят участва, когато е възможно, и в осъществяването на тази промяна. В този случай изследването в действие има едновременно три цели: решаване на проблем, принос към научното познание и учене, като ученето е на всички нива – през откриването на факти, работата за промяна на ситуацията до оценяването. В този смисъл то е интегриран процес на изследване, действие и обучение (пак там: 63–64).

Характеристика, която отличава този тип подход изследване в действие, е, че има четири разновидности (Selender, 1997; Tripp, 2005), от които само една е с участие. Докато при диагностичния вариант консултантът събира данни за проблем, идентифициран от клиента, прави диагностика и предлага препоръки, които клиентите могат и да не изпълнят, емпиричният вариант предвижда тестване на хипотези за ефекта от действията, предприети от консултанта или клиента. При експерименталните изследвания в действие се използват контролни групи за проверка на въздействието на предприети промени (Selender, 1997). Авторът е категоричен, че тези изследвания не са

в унисон с оригиналния подход на Левин, тъй като не включват участието на клиентите в процеса на изследване и на промяна (пак там: 64).

Като цяло компонентите и особеностите на последния вариант – с участие – са сходни с вече описаните в подхода за действено изследване в общността, като например неговата колаборативна и участваща природа, гъвкавият и цикличен характер на процеса, изискването проблемът да е идентифициран от участниците/клиентите, ролята на изследователя като агент на промяна, насочеността му към предизвикване на промяна и развитие, генерирането на практическо познание, интегрирането на изследване, действие и обучение и пр. (пак там). Спецификата е в контекста, както и в целите, а също така и в неговите епистемологични основания, свързани с позитивизма, но и с праксиса (по смисъла на Аристотел), херменевтиката, екзистенциализма, прагматизма и феноменологията (пак там: 72).

Изследването в действие в училищна среда има още по-ранен произход (1926 г.) в труда на В.Р. Buckingham – „Research for Teachers“, като подобни изследвания се предприемат в образователна среда от учители, директори, супервайзъри и администратори с идеята, че практикуващите могат да вземат по-добри и ефективни решения, ако се ангажират в процес на активно проучване (Selender, 1997: 9). Zhelezova-Mindizova (2019) го определя като „едно от най-гъвкавите качествени педагогически изследвания“, „методически конструиран“ и „удобният педагогически инструмент и технологичен модел за многофасетно измерване на ефективността на работа на учителя и за разработване на когнитивни и метакогнитивни модели на професионално усъвършенстване“ (пак там: 93–94). Нещо повече, авторката твърди, като се позовава на Ю. Дончева (2012), че този тип изследване има характеристиките на социалнопедагогически проект, защото „цялостното обучение е насочено към реалното апликиране в живота на апробираните (в симулационни условия) знания и умения – както предметни, така и когнитивни, житейски, социални“ (пак там: 96).

Налице са много дефиниции на изследване с участие в областта на образованието, които обаче споделят два основни акцента: 1) изследването в действие е строго, систематично проучване, основано на научни процедури, 2) прилага се от участници, които контролират както процеса, така и резултатите по критичен и рефлексивен начин (Selender, 1997: 102). Характерно за изследването в действие в педагогическа среда е, че практикуващите се превръщат в рефлексивни изследователи на собствената си практика с цел предизвикване на положителни промени, като по този начин се прави връзка между теорията, изследванията и практиката. Проблемите се откриват от самите практикуващи, които в същото време са и активни участници във всички етапи на проучването и действието; стимулира се техният творчески потенциал и те израстват личностно и професионално. Очаква се, че от една страна, работейки заедно върху общ проблем, практикуващите с по-голяма

вероятност биха променили нагласи и поведения, ако изследването показва необходимост от промяна, биха били по-гъвкави, отворени към нови идеи и способни да решават проблеми. От друга страна, самият акт на въвличане на учителите в действено изследване би хуманизирал „изкуството на преподаването“, би насърчил иновативни подходи на обучение в колаборация с учениците и би допринесъл за овластяването им – на самите учители (пак там: 113). Според Selender в образователна среда са възможни три типа изследване в действие на базата на различни епистемологични подходи: традиционния позитивистки подход, практическо-интерпретативния подход и еманципаторско-критичния подход (пак там: 114). Тези три подхода очертават и различни акценти на действеното изследване в образователна среда.

В крайна сметка, базирано както на идеите на Курт Левин, така и на идеите на Джон Дюи и други реформатори, изследването в действие в образованието се възприема като методологически еkleктично и иновативно гъвкаво подобряване на педагогическата практика чрез активното участие на самите практикуващи при използването на научен метод за решаване на проблеми, при това текущо, на базата на единичен случай и където възникват проблеми (пак там: 106).

Краткото представяне на метода дава възможност да се заключи, че изследването с участие в хода на действието осигурява уникална връзка между теория и практика и в този смисъл има както практически, така и теоретични ползи (Walter, 2009). Става дума за това, че работата в колаборация и с участието на проучваната общност води до добиването на експертиза и прозрения, които иначе не биха били възможни, а това на свой ред осигурява и по-ефективно решаване на проблемите (пак там: 6). От друга страна, моделът на егалитарни отношения, стоящ в основата на подхода, го прави предпочитан и за целите на антипотискащата перспектива в социалната работа и широко информира изследванията в мултикултурна среда.

ИЗСЛЕДВАНЕТО В ХОДА НА ДЕЙСТВИЕТО В АНТИПОТИСКАЩ АСПЕКТ

Антипотискащата практика в социалната работа е понастоящем водеща парадигма в много западни страни и предимно в англосаксонския свят (вж. Dalrymple & Burke, 2006; Dominelli, 2012). Тя се фокусира върху работата с потиснати групи по овластяващ и еманципиращ начин, която по същество е насочена към социална справедливост, като стимулира помагането на хората и общностите да разберат, от една страна, причините за неравностойното си положение (потисничеството) и от друга, как да трансформират обществото/ да постигат социална промяна на системно ниво (Danso, 2015). Централни в концептуализирането на антипотискащата социална работа са понятията

за власт, критично съзнание и овластяване, които имат своите проекции и в сферата на изследванията. От тази гледна точка са налице призови социалната работа да изостави подхода на културната сензитивност и „да приеме по-ангажирана, активна и критична антирасистка и антидискриминационна перспектива“, както и за „освобождаване от потисничество“ на изследванията в тази сфера с аргумента, че всяка интервенция или изследователски проект, независимо колко доброжелателни и прогресивни са техните цели и намерения, може да повтори структурните условия, които генерират потискане (Strier, 2007: 858–859). В този дискурс се очертава рамката на „антипотискащото изследване в социалната работа“, основана на подходи, известни в социалните науки като участващи/партиципативни, ориентирани към действие и еманципиращи (пак там: 859). Тази рамка се фокусира върху системно проучване на потискането и създаване на познание, което да подкрепя действията на хората да се освободят от него; включва целенасочено изучаване на най-угнетените групи, които са изключени от обществения и икономическия живот, с помощта на комбинация от количествени и качествени методи, подходящи за разкриване едновременно на „обективните, структурни аспекти“ и „субективните, феноменологични измерения“ на потискането. Изследванията следва да се провеждат в безопасна среда, способстваща саморефлексията по отношение на травматичния опит на проучваните и осигуряваща непрекъсната терапевтична подкрепа. Тази рамка насърчава активното участие, както и егалитарните, субект-субектни отношения между изследователите и участниците, като генерираното познание е собственост на последните. Това знание на свой ред е приложимо, „т.е. знание, което генерира действие, използвано за противодействие на потисничеството“. Обхватът на антипотискащото изследване излиза извън традиционните рамки и изисква дългосрочно ангажиране, свързано с разпространение на знанието и създаване на реални възможности за социална промяна (пак там: 860–862).

В горния смисъл стратегията „изследване чрез действие“ е подходяща за изследване за „нуждите на антипотискащата социална работа“ поради редица свои присъщи характеристики, сред които се изтъкват следните: партниране и активно включване на социалната група в идентифицирането и решаването на собствените ѝ проблеми; активно и равноправно взаимодействие на участниците като основни етични принципи и ценности; непрекъсната рефлексия като стратегия и практика за постигане на промяна и същевременно ориентирана към динамиката на промените; интерактивност и активно включване при съобразяване както с интересите и проблемите на групите, така и с тези на нейните членове; висока степен на сензитивност към уникалността на изследваната среда и др. (Nunev, 2009: 522–523). Като специфични особености на действеното изследване, подходящи за антипотискащата парадигма, се изтъкват още неговият цикличен характер, фокусът върху динамиката на

изследваните процеси, формирането на сплотена общност на участниците, което работи по посока на демократичността и социалната справедливост и пр. (пак там: 523–524).

Независимо от техния потенциал, понастоящем принципите и ценностите на антипотискащата практика не са достатъчно внедрени в сферата на изследванията (Danso, 2015; Rogers, 2012). Rogers (2012) споделя мнението, че към традиционния дебат за предимствата и недостатъците на количествените и качествените методи за изследване в областта на социалната работа би трябвало да се добави и антипотискащият подход. Това отваря пространство за иновативни предложения, фокусирани върху властовите измерения на взаимоотношенията изследовател – участници, чиято равнопоставеност е характеристика на подхода на изследването в действие, но в светлината на антипотискащата перспектива стремежът към егалитарност е приоритет с фундаментално значение.

За изследвания по посока на социалната справедливост в мултикултурна среда Danso (2015) предлага модел, който е изграден на базата на концептуалното съчетание между антипотискаща практика и критична културна компетентност. Критичната културна компетентност отива отвъд триадата знания-умения-нагласи/осъзнатост, като приема, че трите аспекта сами по себе си не са достатъчни за културно овластяване както в социалната работа, така и в изследванията в тази сфера, и че те трябва да бъдат „впрегнати“ за постигането на социална промяна (Danso, 2015: 574). Става дума за „иновативна мета-рамка“ (пак там: 573), която съдържа следните елементи: „(а) социална справедливост, ориентация към социална промяна; (б) егалитарни и консултативни отношения между изследовател и участници; (в) дух на любопитство и цялостна ангажираност с различни аспекти на проблема, който се проучва; (г) използване на себе си като изследователски инструмент; д) изследователят като съ-обучаващ се; е) използване на качествени методи; (ж) акцент върху индуктивни и емик-подходи за разбиране на преживяванията и общностите; з) акцент върху контекста; (и) отчетност за проучването пред участниците и общностите относно продуктите от изследователската работа“ (пак там: 575). Тази рамка предполага създаване на колаборативно взаимоотношение между изследователи и общности за идентифициране на потребности и проблеми, както и на жизнеспособни стратегии за адресирането им, което е в съответствие с целите и принципите на изследването с участие в хода на действието. Наред с това рамката предполага съвместно конструиране на знание по диалогичен начин, където изследователят и участниците са равностойни съ-учещи един от друг в хоризонтален тип взаимодействие и където мъдростта и опитът на всеки са еднакво ценни (пак там: 575). Нещо повече, ангажирането в откровен диалог, в който съ-изследователите открито признават и работят чрез своите културни пристрастия и допускания, насърчава уважението към различието (пак там: 576–577).

В практически план, от гледна точка тъкмо на съчетанието с критичната културна компетентност, значение придобива начинът, по който се адресират иначе задължителните етични аспекти на изследването, като например преценката за това дали получаването на информирано съгласие от участниците би било достатъчно, ако става дума за общности, споделящи колективистични нагласи. Съветът в подобни случаи е съгласието да се търси от по-възрастните, високо уважавани членове на общността или от онези, които служат/действат като стожери (пак там: 579).

Съгласно методологията на изследването с участие възможността за наемане на членове на общността, които да подпомогнат набирането на участници в изследването и получаването на информирано съгласие, е напълно легитимна. В този смисъл те действат като подпомагащи изследването (асистент-изследователи). В това им качество на съ-изследователи (и след съответно обучение) се стимулира тяхното участие не само в провеждането на интервюта, но и в анализа на резултатите (пак там: 579). Във връзка с тази препоръка резултати от прилагане на PAR в изследване на етнически общности в Гент показват, че за да има успех, трябва да бъдат вземани под внимание и различните мотиви на участниците – съ-изследователи, както и времето, необходимо за тяхната подготовка за конкретни изследователски дейности (De Kock et al., 2017). Събирането на данни следва да бъде осъществявано на място, комфортно за участниците, но което не е и твърде „нахлуващо“ в живота им, ето защо е важно мястото за провеждане на интервюта да бъде изцяло съобразено с мнението им по този въпрос (Danso, 2015).

Особено важно е наблюдението върху спонтанно възникващото поведение на участниците, тъй като по този начин изследователят би могъл да почувства наистина техния жив опит и преживявания. От ключово значение е членовете на изследователския екип да показват уважение към данните, които участниците в изследването им предоставят. Използването на такива инструменти за набиране на изследователски данни като екокартата, генограмата и културограмата са особено ценни в общности, споделящи колективистични нагласи (пак там: 580–581).

Предвид смекчаването на властовата асиметрия, присъща на процеса на интервюиране, особено в случаите, когато изследователите споделят „привилегирована“ идентичност (или са т.нар. аутсайдери), интервюта трябва да бъдат провеждани по начини, които признават и уважават индивидуалните особености в мисленето и поведението на отделните участници. Използването на понятия или изрази, които са културно близки, или подканянето на участниците сами да предложат начини за интервюиране в общността би им позволило да се почувстват оценени от гледна точка на тяхната култура и самоуважение. Подготовката на интервюери в рамката на този модел включва обучение как да изграждат доверие и да уважават различието; как най-добре

да обсъждат информираното съгласие и доброволното участие; тънкостите на инструментите за събиране на данни и пр. чрез прилагането на интерактивни техники като ролеви игри и др. (пак там: 581).

Обсъжданият модел препоръчва въпросите да бъдат отворени, тъй като това би дало предимство на мненията и гласа на участниците и би осигурило съ-авторство на изследването. Тук се предвижда и необходимостта участниците да имат поглед върху записките/транскриптите, както и върху интерпретациите, а също и да могат да предложат своя интерпретация на данните, като така биха помогнали на изследователите да разберат потенциално различни гледни точки, за да бъдат ангажирани като съавтори в процеса на анализ и интерпретация на данните. Не на последно място, според Danso начинът на комуникиране на резултатите не би трябвало да е безличен (беше установено, че...), а личен (ние установихме, че...). Съветът към изследователите, работещи в тази парадигма, е да приложат всички познати методи за удостоверяване на валидността и надеждността на качествените изследвания – описание на техниките, използвани в проучването, като запазване на подробни транскрипти/записи, триангулация, дебрийфинг, анализ на негативни случаи, проверка чрез обратна връзка върху заключенията и др. (пак там: 584). В тази рамка изследователят е основният инструмент, определящ хода на изследването, и е средството, чрез което информацията се генерира, анализира, интерпретира и разпространява (пак там: 576).

Описаният модел е ценен с това, че представлява опит за конкретизация на метода на проучването в хода на действието в маргинализирани общности, като поставя акцент едновременно върху особеностите на културата и въпросите на социалната справедливост. Напълно в духа на подхода изследване в действие този модел не е ценностно неутрален, а по отношение на типология се разполага по-скоро в радикалното направление (O'Brien, 2001) или в сферата на социално критичните изследвания в действие (Tripp, 2005). Същевременно той отправя предизвикателство към понятията за култура и потисничество и тяхното концептуализиране и интерпретиране от самите участници, както и към способността на изследователите да разпознават вътрегруповото разнообразие и властова динамика наред с други (Danso, 2015).

„ПРИНЦИПИТЕ НА РАЗНООБРАЗИЕТО“ В КОНТЕКСТА НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА В МУЛТИКУЛТУРНА СРЕДА

Особено ценни при провеждането на изследвания в общности, споделящи специфични културни характеристики, изглеждат „принципите на разнообразието“, които Harrell & Bond (2006) обобщават като ключови при изследвания в областта на общностната психология от гледна точка на културната компетентност. Изследването в действие е сред основните подходи, чрез които се

реализират проучванията в тази сфера на познанието и практиката. Впрочем като клон на психологията общностната психология изследва реципрочните взаимоотношения между индивидите и социалните системи, съставляващи общностния контекст, и поставя акцент върху общественото благополучие, психичното здраве на общността и превенцията, а нейните находки и методи се прилагат по отношение на бедността, злоупотребата с вещества, насилието, неуспеха в училище и други социални проблеми (<https://dictionary.apa.org/community-psychology>). В този смисъл тя осигурява специфичен рефлексивен дискурс както към тематични полета, които са от интерес за социалната педагогика и работа, така и върху приложението на подхода изследване в действие в общността. Внимателен анализ на тези „принципи на разнообразието“ води до заключението, че те могат да допринесат както за по-доброто разбиране и свързване с културно различни общности, така и за способността за себе-рефлексия, разпознаване и управление на собствените преживявания на изследвателя във връзка с различието. А това на свой ред може да повлияе положително върху ефективността на взаимодействието и отгук и на самото изследване.

Става дума за „метатеми“, трансформирани в набор от три принципа, които да ръководят практиката в общностните изследвания и действията в условията на културно многообразие. Следва да споменем, че в случая културното многообразие включва не само етнически измерения, но и полови, възрастови, религиозни, свързани със здравен статус/увреждане, сексуална ориентация и социална класа, както и конвергенцията на тези множество различия в една „екологична ниша“, което „допринася за формирането на многоизмерна социална идентичност и създава места, където може да се появи чувство за общност. Изкуственото разделяне на тези измерения на разнообразието крие риск от прекомерно обобщаване и прекалено опростяване на индивидуалната и колективната идентичност и ограничено разбиране на нюансирания характер на личния и общностния опит“ (Harrell & Bond, 2006: 366). Важно е също така да се отбележи, че под общност в контекста на общностната психология се разбират групи на базата на географско местоположение (квартал, град); идентичност (етническа принадлежност, сексуална ориентация); общ интерес (клуб, група за занимания по интереси, месторабота); задачи/функции (професионално обединение, група за застъпничество) и пр. (пак там: 366).

Всеки от тези принципи според авторите стимулира набор от описателни, аналитични и рефлексивни процеси и въпроси, които да бъдат обсъждани преди, по време и след всяко изследване или проект. Освен това всеки от тези „принципи на разнообразието“ е свързан и с т.нар. ориентируваща (или ориентираща) позиция, а именно специфично отношение, което осигурява основа и улеснява процеса на прилагане на принципите, като оптимизира въздействието и ефективността на изследователската работа. Тези три

ориентиращи позиции са: информирано състрадание, контекстуализирано разбиране и овластено смирение. Предполага се, че те могат да бъдат усетени от общностите, без да бъдат изрично формуирани от изследователските или проектните екипи. Въпросните „принципи на разнообразието“ също са три: принцип на общностната култура, принцип на общностния контекст и принципът на „себе си-в-общността“ (self-in-community) (пак там: 366).

Първият принцип – на общностната култура – стъпва на основната предпоставка, че всяка общност има многопластови културни характеристики и динамика в разнообразието, а ключовият въпрос е как измеренията на многообразието и техните уникални пресичания засягат тази общност. Приложението на този принцип се улеснява от ориентируващата позиция на информираното състрадание, което само по себе си означава подход към общността и търсене на знания и осведоменост от позицията на грижа, уважение и откритост. Пренебрегването на тази позиция рискува липсата на качествена, надеждна и задълбочена информация, тъй като исторически потисканите и стигматизирани общности често не демонстрират автентичното си лице пред „аутсайдери“ като средство за самозащита (Harrell & Bond, 2006: 368). Нещо повече, Healy (2001) отбелязва по повод на предписанията на PAR, че често пъти едно от малкото предимства (в смисъл на сила/власт), с която членовете на традиционно обезвластени групи разполагат, е притежаването на повече информация за себе си и предаването ѝ може да се почувства като „отказ от оскъден ресурс“ (Healy, 2001: 100). В този смисъл грижата, уважението и откритостта са предпоставка за осъществяване и на автентичен контакт.

Вторият принцип – на общностния контекст – е свързан с ангажирането в аналитичен процес, който търси да установи връзките между структурата и функционирането на общността и онези сили, които ѝ въздействат и я поддържат във времето, с идеята, че от адекватния контекстуален анализ зависи ефективността на всяка интервенция в общността (Harrell & Bond, 2006: 367). Основният въпрос тук е какви минали и настоящи контекстуални сили въздействат върху динамиката на разнообразието в общността, а областите на интерес в тази връзка са историческите събития и моделите на промяна, социополитическата и местната среда и институционалните структури (училища, здравни служби, предприятия и др.). Ориентиращата позиция, която благоприятства приложението на този принцип, е контекстуализираното разбиране, свързано с екологичен анализ на проблемите в светлината на общностната психология, или казано по друг начин – човешкото поведение не може да бъде разбрано извън неговия контекст (пак там).

Третият принцип – на себе си-в-общността – предполага, че собствените ценности, културни филтри и идентичности влияят в процеса на работа с разнообразните индивиди, групи и общности и изискват рефлексивен процес на непрекъснато осмисляне как собствените социални локации и властовата ди-

намика влияят върху работата с конкретната общност. Ориентиращата позиция на овластено смирение изисква „смирено усещане по отношение на широтата и дълбочината на нашето познание и сензитивността на нашите действия“, което на свой ред означава да си признаем собствените ограничения, без това да е свързано с пасивност и липса на действия, а тъкмо обратното – с „проактивно ангажиране на основата на дълбок респект към правото на общността на самоопределение и пълнокръвно разбиране на множеството контекстуални сили, които повлияват различните културните изрази“ (пак там: 367).

Особено важно в светлината на този принцип е да можем да разпознаваме и управляваме собствените си реакции при предизвикателствата на работата и изследванията в условията на културно многообразие. Близко е до ума, че това е еднакво важно както за конкретната сфера, така и за областта на социалната педагогика и работа. Тук Harrell & Bond описват пет стратегии, проявяващи се в ежедневните взаимодействия, които могат да послужат за справяне с различните вътрешни преживявания, свързани с различieto: отричане, защита, обезценяване, дистанциране и откривателство. Тяхното разпознаване преди и по време на процеса на изследване или проектна дейност в общността може да донесе информация, която да оптимизира ефективността. Не са за подценяване и вътрешните (в екипа) различия (във властта, привилегиите) и тяхната динамика (пак там: 371).

От съществено значение в ориентиращата позиция на себе си-в-общността е „укрепването на връзката и разпознаването на потенциала за позитивен растеж“, освобождаване от експертната роля, готовност да се признаят собствените ограничения и да се изпита чувство на уязвимост, както и толерантност към неяснотата на незнанието. „Да се свързваш, да учиш и да разбираш са овластяващи преживявания, които изграждат увереност за ходене по непознат терен и посрещане на предизвикателствата на разнообразието“ (пак там: 372). Не бива да се забравя и положението, че „свободата да не забелязваш социалните проявления на властовата асиметрия (без потенциално негативни последствия за личността) е признак на привилегия“, както и че съпротивата срещу изследването на собствените предимства се среща често дори сред изследователи и практикуващи в общността, които възприемат себе си като застъпници срещу потисничеството и за социалната справедливост (пак там). От решаващо значение е различните пристрастия/изкривявания да бъдат открити и изследвани за тяхното потенциално влияние върху развитието и изпълнението на проекти за изследване и действие в общността.

Така обяснени, „принципите на разнообразието“, изглежда, са съзвучни с приоритетите и акцентите на изследователската дейност в сферата на социалната педагогика и социалната работа. Те са съзвучни също така и с идеята за културното смирение, проявявано не само в контекста на практиката, но и в изследователски контекст.

КУЛТУРНОТО СМИРЕНИЕ В КОНТЕКСТА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО ЧРЕЗ ДЕЙСТВИЕ

Културното смирение е конкретизация на идеята за смирението в контекста на мултикултурните общества и възниква в САЩ (вж. Tcholakova, 2022). Засяга етиката в крос-културните помагачи отношения и е приложимо в областта на обучението, практиката и изследванията в медицината, социалната работа, консултативната психология и психотерапията, образованието и др. Неговите интерпретации отпращат към текущ процес на критична себerefлексия спрямо собствените културни филтри, изкривявания, предразсъдъци и пр., приемане на ограниченията на собствения светоглед, „захвърляне на егото“ и откритост за учене от другите в „приземён“ и равностоен диалог, в който няма привилегировано знание, и пр. Практикуването от позиция на културно смирение води до уравнивяване на властовия дисбаланс в професионалните отношения, до взаимно овластяване, партниране, уважение, учене през целия живот и пр. Нещо повече, това е учене на нивото на трансформацията (пак там).

Все повече концепцията за културното смирение се анализира и прилага в изследванията в групи и общности, споделящи малцинствен статус по различни измерения на културните различия. Това е тенденция в области като обществено здраве, здравни грижи и услуги за психично здраве, включително и в клиничен контекст, където има все повече препоръки, насоки, ръководства и пр. за развиване и прилагане на принципите на културното смирение (Foronda et al., 2016; Foronda, 2020; Yeager & Bauer-Wu, 2013). Налице са и обучителни програми по културно смирение за изследователи, предлагани от университетски звена (<https://research.cornell.edu/news-features/training-researchers-cultural-humility>), както и множество информационни ресурси, достъпни за изследователи в различни научни области. Споделя се също така, че базираното в общността изследване с участие е една от рамките, които кореспондират с културното смирение като непрекъснат процес на идентифициране и размисъл върху собствените изкривявания и стереотипи, намаляване на властовите дисбаланси в отношенията между професионалистите/изследователите и клиентите/участниците в изследвания и изграждане на здравословни партньорства с общностите, в това число в процеса, анализа и интерпретациите на резултатите от изследванията. Тук акцентът е поставен върху изграждането на отношения на сътрудничество между общностите и изследователите, които се учат взаимно едни от други (Abe, 2019; Ross, 2010). Този тип изследване подпомага промяната в традиционните роли и дава възможност за създаване на автентични партньорства, което на свой ред води до значима, общностно-предизвикана промяна (Ross, 2010: 317). Чрез поддържането на позиция на учещ и улеснител, изследователят в крос-културни условия допринася за получаването на по-широко познание (Willis & Allen, 2011).

Впрочем по същество изследванията в мултикултурната социална работа отдавна се базират на три основни критерия, които споделят принципи, подобни на тези на антипотискащата парадигма, а също така и на смирението в мултикултурен контекст, а именно: а) изследователят трябва е въввлечен в непрекъснат процес на рефлексия върху широк кръг въпроси, които имат критично влияние върху колаборацията – като това как неговите собствени пристрастия и мотиви въздействат върху процеса на изследване и как по-широките политико-икономически аспекти влияят върху социокултурната история на неравнопоставените групи; б) изследователят трябва да демократизира изследователския процес, като поддържа непрекъснато сътрудничество с общността, а не символично представителство на членове на общността в ограничени консултативни роли; в) неговите цели трябва да бъдат свързани с овластяването на общността, социалната справедливост и целите на социалната трансформация (Uehara et al., 1996: 614). Процесът на изследване в този контекст представлява всъщност непрекъснат процес на рефлексия и колаборация. Чрез непрекъснатата интроспекция или себerefлексия изследователят размисля върху динамиката на властта в отношенията и осъзнава рисковете неговите собствени изкривявания, убеждения, поведения и пр. да навредят на комуникацията. Освен това той трябва да е не само внимателен към културата на групата и вътрегруповите културни вариации, но и да разсъждава критично върху онези културни, политически и социални фактори, които поддържат моделите на вътрегрупова доминация и неравенство. Що се отнася до сътрудничеството, за да бъде демократично, то изисква егалитарни взаимоотношения и работна среда, в която изследователите и членовете на общността участват като еднакво ангажирани членове в съвместен процес на проучване и се чувстват еднакво отговорни към изследователското начинание поради потенциалните ползи за общността (пак там: 615). Очевидно е, че става дума за отправните принципи, които стоят и в основата на изследването в действие в общността.

КРИТИЧНИ ОБЛАСТИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО ЧРЕЗ ДЕЙСТВИЕ

Изследването с участие в хода на действието е предпочитан метод/ или подход/, който се използва в различни сфери на социалната практика с цел изследване и генериране на промяна чрез действие. Не може да се отрече обаче, че независимо от многото му изтъкнати предимства, свързани с участието, сътрудничеството, съвместното обучение, овластяването, развитието на системата, изграждането на местен капацитет и пр. (De Kock, 2017: 265), в това число в мултикултурен контекст, този тип изследване се характеризира и с не малко предизвикателства, които представляват по същество и негови ограничения и които са все още трудно преодолими от гледна точка на доминиращите схващания за научност. В този смисъл някои автори го разполагат

между практиката и академичните изследвания с аргумента, че то се разграничава ясно както от рутинната практика, така и от традиционното научно изследване главно защото едновременно променя това, което се изследва, и е ограничено от контекста и етиката на практиката (Tripp, 2005: 4).

Най-често срещаната критика е, че участието, демократичността и споделяната собственост върху резултатите могат „значително да намалят валидността на изследването и строгостта на използваните методи“, както и поставят под въпрос дали те водят до „добри, научни, валидни, надеждни, използвани резултати от изследването“ (Walter, 2009: 6). Друг основен критичен аргумент към изследването с участие в хода на действието е, че то е по-скоро идеология (методология или парадигма), отколкото практически метод на изследване (пак там: 6). Превъплъщението на изследователя в различни, нетипични за традиционната позитивистка парадигма роли, и особено ролята му на активист, на социално ангажиран субект, който освен това е напуснал привилегированата си позиция на експерт, за да учи от и заедно със другите, отправят предизвикателства от епистемологичен, методологичен, политически и етичен характер, като например: „по какъв начин актьорът-изследовател валидизира знанието, постигнато по пътя на активно взаимодействие с изследваното поле; как съчетава изследователския и активистки дневен ред на своето участие и как управлява напреженията и потенциалните конфликти между тях; какви са границите на приложимост на тези подходи в местните условия и как тяхното прилагане променя въвличените в процеса общности“ (Know-How tzentar za alternativni grizhi za detsa – NBU, 2013).

Смята се също така, че самата природа на проучването в хода на действието поставя проблематични и често неизпълними условия, тъй като изисква проблемът да произтича от общността на изследователския интерес, процесът да е напълно съвместен с нея на всички етапи и присъщият му цикличен процес да не спира, докато проблемът не бъде разрешен (Walter, 2009: 7). Относно последното цикличният характер на действителното изследване предполага и неизвестна крайна дата, тъй като повторенията продължават до решаването на проблема, което на свой ред повдига и въпроса кога се решава един социален проблем (пак там: 6).

Що се отнася до въпроса за властта – основен при обсъждането на антипотискащата роля на изследването с участие в хода на действието, Nealy (2001) е категорична, че самият метод предполага използване на власт, макар и не в традиционния смисъл. Има се предвид фактът, че много проекти, разположени в тази парадигма, „не биха могли да се случат без инициативата на някой с време, умения и отдаденост, някой, който почти неизбежно ще бъде член на привилегирована и образована група“ (Nealy, 2001: 96). Властта на изследователя би трябвало да бъде призната и държана под контрол, вместо да бъде отричана. Nealy споделя, че понякога самите участници в подобно

изследване я възприемат като полезна за поддържането на колективната сплотеност и насоченост. Нещо повече, според нея „егалитарният етос“ на този тип изследване го лишава от възможността да се изследват негативните и позитивните ефекти на властта в отношенията изследовател – участници, което е в негов ущърб (пак там: 97–98)

Освен това изграждането и поддържането на колаборативни отношения изисква много време и енергия и от двете страни (Uehara et al., 1996). Не на последно място, в контекста на мултикултурните изследвания, от изследователите се изискват много умения за себerefлексия, критичен анализ, крос-културна комуникация/интеркултурна комуникативна компетентност/, които те рядко притежават (пак там).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Студията постави акцент върху някои важни етични измерения на подхода изследване чрез действие в мултикултурна среда, като анализира модели и концепции, разгърнати в парадигмата на антипотискащата социална работа, културната компетентност и културното смирение. Вниманието към тези аспекти би позволило по-ефективен отговор на предизвикателствата в процеса на межкултурните взаимодействия в изследователски контекст.

Широкото приложение на изследването чрез действие в различни сфери на практиката се обуславя от потенциала му да предизвиква промяна. В този смисъл самата му концептуализация е елемент от процес на промяна, тъй като отправя предизвикателство към доминиращата „субект-обектна“ парадигма, стояща в основата на самата западна идея за наука, в това число и в социалното и хуманитарното познание. Това субект-обектно разцепване на света „предполага и предпоставя нещото, третирано като „обект“, да бъде в състояние на контрол и подложено на дисекция от изследващия субект“ (Hristov, 2018: 24–25). Доколко изследването в действие като част от алтернативен подход е в състояние устойчиво да трансформира този доминиращ модел е въпрос, чийто отговор е в процес на търсене.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Abe, J. (2020). Beyond cultural competence, toward social transformation: Liberation psychologies and the practice of cultural humility. *Journal of Social Work Education*, 56(4), 696–707.
- Bizhkov, G. (1995). *Metodologia I metodi na pedagogicheskite izsledvania*. [Бижков, Г. (1995). Методология и методи на педагогическите изследвания.]. Sofia: Askoni-Izdat.
- Dalrymple, J., & Burke, B. (2006). *Anti-oppressive practice: Social care and the law*. McGraw-Hill Education (UK).

- Danso, R. (2015). An integrated framework of critical cultural competence and anti-oppressive practice for social justice social work research. *Qualitative social work*, 14(4), 572–588.
- Dominelli, L. (2012). *Anti-oppressive practice*. *The Sage handbook of social work*, 328–40.
- Foronda, C. (2020). A Theory of Cultural Humility. *Journal of Transcultural Nursing*, 31(1), 7–12.
- Foronda, C., Baptiste, D. L., Reinholdt, M. M., & Ousman, K. (2016). Cultural humility: A concept analysis. *Journal of Transcultural Nursing*, 27(3), 210–217.
- Harrell, S. P., & Bond, M. A. (2006). Listening to diversity stories: Principles for practice in community research and action. *American Journal of Community Psychology*, 37, 365–376.
- Healy, K. (2001). Participatory action research and social work: A critical appraisal. *International Social Work*, 44(1), 93–105.
- Hristov, I. (2018). Tazi kniga razbiva prokrustovoto loje na ideologicheskite interpretatii na balgarskata istoria I nastoiashite. [Христов, И. (2018). Тази книга разбива прокрустовото ложе на идеологическите интерпретации на българската история и настояще.] In: Ludmil Georgiev, *Kriticheskata psihologia na balgarskata istoria*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Know How tzentar za alternativni grizhi za detsa – NBU. (2013). Izsledvane na protzesa na deinstitutuzionalizatzia: sluchaiat Bulgaria. [Ной Хау Център за алтернативни грижи за деца – НБУ. (2013). Изследване на процеса на деинституционализация: случаят България.] Retrieved March 03, 2023, from <https://knowhowcentre.nbu.bg/wp-content/uploads/2019/07/Deinstitucionalizacia-Sluchaiat-Bulgaria-first-part.pdf>
- Koshy, E., Koshy, V., & Waterman, H. (2010). *Action research in healthcare*. Sage.
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of social issues*, 2(4), 34–46.
- Littman, D. M., Bender, K., Mollica, M., Erangey, J., Lucas, T., & Marvin, C. (2021). Making power explicit: Using values and power mapping to guide power-diverse Participatory Action Research processes. *Journal of Community Psychology*, 49(2), 266–282.
- Nunev, S. (2009). *Antidiskriminatziorna I antipotiskashta sotsialna rabota. Savremenna teoria I praktika*. [Нунев, С. (2009). Антидискриминационна и антипотискаща социална работа. Съвременна теория и практика.] Izdatelstvo Paradigma.
- O’Brien, R. (2001). Um exame da abordagem metodológica da pesquisa ação [An Overview of the Methodological Approach of Action Research]. In: Roberto Richardson (Ed.), *Teoria e Prática da Pesquisa Ação* [Theory and Practice of Action Research] João Pessoa, Brazil: Universidade Federal da Paraíba. (English version) Available: <http://www.web.ca/~robrien/papers/arf.html> (Accessed 20/1/2002).
- Pentini, A. A. (2019). Beyond objectivity and subjectivity: the transformative potential of social pedagogical research. *EDUCAZIONE. Giornale di pedagogia critica*, VIII, 2, 51–80.
- Rogers, J. (2012). Anti-Oppressive Social Work Research: Reflections on Power in the Creation of Knowledge. *Social Work Education*, 31(7), 866–879.
- Ross, L. (2010). Notes from the field: Learning cultural humility through critical incidents and central challenges in community-based participatory research. *Journal of Community Practice*, 18(2–3), 315–335.
- Selener, J. D. (1997). *Participatory action research and social change*. Second edition. Cornell University.

- Strier, R. (2007). Anti-oppressive research in social work: A preliminary definition. *British Journal of Social Work*, 37(5), 857–871.
- Tcholakova, M. (2022). *Kulturnoto smirenje*. [Чолакова, М. (2022). Културното смирение.] Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Tillman, L. C. (2002). Culturally sensitive research approaches: An African-American perspective. *Educational researcher*, 31(9), 3–12.
- Tripp, D. (2005). Action Research: A methodological introduction. Murdoch University. Retrieved March 16, 2023, from file:///C:/Users/35988/Downloads/Tripp-Actionresearch-amethodologicalintroduction.pdf
- Uehara, E. S., Sohng, S. S. L., Bending, R. L., Seyfried, S., Richey, C. A., Morelli, P., ... & Kanuha, V. (1996). Toward a values-based approach to multicultural social work research. *Social work*, 41(6), 613–621.
- Walter, M. (2009). Chapter 21: Participatory action research. *Social Research Methods*, Oxford University Press.
- Willis, A., Allen, W. (2011). The Importance of Cultural Humility in Cross-Cultural Research. *International Journal of Innovative Interdisciplinary Research*, 1, 111–119.
- Yan, M. C., & Wong, Y. L. (2005). Rethinking self-awareness in cultural competence: Toward a dialogic self in cross-cultural social work. *Families in Society*, 86(2), 181–188.
- Yeager, K. A., & Bauer-Wu, S. (2013). Cultural humility: Essential foundation for clinical researchers. *Applied Nursing Research*, 26(4), 251–256.
- Zhelezova-Mindizova, D. (2019). *Cognitive and metacognitive resource of action research*. Proceedings of University of Russe, 2019, 58(11), 93–97.

ЗА АВТОРА

Мая Чолакова, доцент, д-р, е преподавател във Факултета по науки за образованието и изкуствата, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, катедра „Социална педагогика и социално дело“.

Област на научни интереси: социална педагогика, социална работа, културно многообразие и др.

Контакт: София, бул. „Шипченски проход“ № 69А.

E-mail: mlcholakov@uni-sofia.bg

ABOUT THE AUTHOR

Assoc. Prof. Maya Tcholakova, PhD, is a lecturer at the Faculty of Educational Studies and the Arts, Sofia University St. Kliment Ohridski, Department of Social Pedagogy and Social Work.

Research interests: social pedagogy, social work, cultural diversity, etc.

Contact: Sofia, 69A Shipchenski Prohod Blvd.

E-mail: mlcholakov@uni-sofia.bg